

De ‘verjonging’ van het erfgoed

Ontwerpen met geschiedenis is een maatschappelijke opgave

Nederlandse ontwerpers zijn haast van nature vertrouwd met het gegeven dat ontwerpen niet zomaar een transformatieopgave is, maar altijd ook een nuttige dialoog of lastige confrontatie met de geschiedenis van de plek, de stad of het landschap. Ontwerpen met geschiedenis is daarom méér dan een methodische ‘truc’ met historisch repertoire, en méér dan een eenduidige interpretatie van de bestaande topografie of historische vormtaal. Daar komt nog bij dat de maatschappelijke rol en betekenis van het verleden, en daarmee onze omgang met het erfgoed in onze leefomgeving, in een korte tijd ingrijpend is veranderd.

Jan Kolen

Bijzonder hoogleraar voor het Erfgoed van Stad en Land (Belvedere), Faculteit Letteren, Vrije Universiteit
jca.kolen@let.vu.nl

Het oude paradigma zouden we kunnen betitelen als het ‘Grote Conserveringsproject’ van de traditionele monumentenzorg. Vanaf ongeveer het midden van de negentiende eeuw, in sommige landen (zoals Zweden) zelfs wat eerder, in andere (zoals Nederland) juist wat later, hebben de Europese natiestaten een heel *corpus* aan wetten en regels, verdragen en formele instituties ontwikkeld voor de bescherming en overleving van hun onvervreemdbare oudheden, archeologische monumenten, historische gebouwen, en nu en dan zelfs hele landschappen. Die inspanningen hebben succes gehad. Zelfs in een klein land als Nederland hebben we inmiddels meer dan 60.000 monumenten, merendeels gebouwen, met een wettelijk beschermde status. In veel opzichten bezat dat conserveringsproject echter een nogal gesloten karakter. Het object van de monumentenzorg was steeds scherp omlind: de nadruk lag op de overlevering van materiële objecten, en veel minder op het vermogen van erfgoed om uiteenlopende verhalen, betekenissen en ervaringen te genereren, hoewel de monumentenzorg zélf uiteraard voortkwam uit allerlei cultuurpolitieke en maatschappelijke idealen. Ook in sociaal opzicht was de monumentenzorg aanvankelijk een besloten, exclusieve aangelegenheid. Ze behoorde tot het interesseveld van politici, geleerde gezelschappen, *connaisseurs* en later van hoog opgeleide professionals, een elite die tegelijk schatbewaarder en publiek was. Tot op zekere hoogte werd het erfgoed beschouwd als een gesloten systeem. De waarde ervan was voorgegeven in het verleden zelf, zo was de heersende gedachte, ook al moesten er kenners aan te pas komen om die waarde aan het object te onttrekken en te definiëren. Artefacten, monumenten en gebouwen waren waardevol omdat ze bijzondere, intrinsieke eigenschappen bezaten, omdat ze bewezen hadden de relevante geschiedenis van de gemeenschap te kunnen absorberen en verlenen.

Maatschappelijk verschijnsel

Maar de tijden zijn veranderd, en hoewel conservering en wettelijke bescherming nog steeds belangrijke instrumenten zijn, of zouden moeten zijn, van de zorg voor het erfgoed, stelt de samenleving nieuwe vragen aan het verleden die ook weer andere omgangsvormen met het erfgoed met zich meebrengen. Vooral na 1990 heeft het ‘conserveringsparadigma’ terrein moeten prijsgeven aan een nieuw ‘transformatieparadigma’. Het erfgoed heeft zijn statische en kwetsbare imago afgeschud. Het speelt een actieve rol in culturele en ruimtelijke transformaties van uiteenlopende aard, van pogingen tot hervorming van de multi-culturele samenleving tot allerlei economische ontwikkelingen (denk aan de ‘creatieve stad’) en de vormgeving van landschappen en stedelijke regio’s. Het accent is verschoven van het lokale, fysieke object naar de omgeving in de breedste zin van het woord. Het begrip ‘erfgoed’ refereert in deze brede zin niet langer uitsluitend aan gebouwen en museumstukken, maar aan hele landschappen en delen van de stedelijke omgeving, en vooral aan de deels immateriële wereld van herinneringen, verhalen, ervaringen en tradities. Erfgoed is daarmee tegelijk onderhevig aan een proces van democratisering. Het is voor een steeds grotere groep toegankelijk, en dat maakt dat het een geschikte substantie is voor het bouwen van netwerken voor culturele en politieke samenwerking, voor de constructie van nieuwe (gedeelde) identiteiten, en voor het genereren van allerlei vormen van publieke participatie. Van een min of meer gesloten systeem is het erfgoed een opeens een open domein geworden.

Door deze verschuiving zijn ‘erfgoed’ en ‘geschiedenis’ meer dan ooit *maatschappelijke* verschijnselen. En dat verklaart weer waarom het verleden van plekken, landschappen en steden in toenemende mate wordt omgeven met herinneringen en persoonlijke erva-

ringen. Niet alleen oeroude archeologische vindplaatsen, historisch-geografische structuren en vooroorlogse architectuur staan in de belangstelling, maar ook de erfenis van de Tweede Wereldoorlog, de architectuur en stedenbouw van de Wederopbouw en de landschappen en woonwijken van onze eigen jeugd. En geruisloos schuift de grens verder door naar het heden. In een bespreking van Pierre Nora's Engelstalige editie van *Lieux de Mémoire* (*Realms of Memory*) voor *The New York Review* schrijft Tony Judt: 'We live in growing fear that we shall forget the past, that it will somehow get misplaced among the bric-a-brac of the present. We commemorate a world we have lost, sometimes even before we have lost it'. De korte levensduur en hoge omloopsnelheid van de beeldbepalende historische thema's wordt bekrachtigd door ontwikkelingen in de mediawereld en informatietechnologie. Archeologische ontdekkingen van 'Time Team' zijn een race tegen de klok, die we thuis kunnen volgen op internet of televisie. Dankzij satellieten en CNN bevroor de vangst van Saddam Hussein op 14 december 2003 nog diezelfde dag tot tv-historie, en werd zijn bouwvallige schuilhut al binnen enkele ogenblikken getransformeerd tot historisch monument. Historische noties en herinneringen, zegt cultuurhistorica Alison Landsberg, zijn in hoge mate transporteerbaar geworden. Ontwikkelingen in de sfeer van de massamedia, informatietechnologie, en museale technieken leiden er toe dat historische verhalen en beelden die voorheen nog sterk gebonden waren aan plekken, steden en regio's, nu snel en gemakkelijk kunnen circuleren binnen de samenleving. Door het gebruik van al of niet gemanipuleerde filmbeelden, animaties en levensechte ensceneringen van het verleden (re-enactments) wordt de historische ervaring oogen-schijnlijk steeds 'echter' en krijgt deze bijna het karakter van een levensechte ervaring of zelfs een persoonlijke herinnering. Als voorbeeld noemt Landsberg

de 'Holocaust-experience'. Films als *Schindler's List* en *The Pianist*, de nieuwe Holocaust musea (zoals het US Holocaust Memorial Museum en Yad Vashem), maar ook de nieuwe presentaties en reconstructies in de Europese concentratiekampen zelf (zoals Auschwitz en Vught), halen de toeschouwer binnen in een wereld van emoties en geweld, waar eerdere museale presentaties vaak nog een wat meer afstandelijke houding tot het verleden opriepen. Het erfgoed stelt individuen en groepen in staat nauwe relaties aan te knopen met geografisch verre en historisch diepe geschiedenissen, met een verleden waaraan ze nooit zelf hebben geparticipeerd. Dit alles heeft uiteraard grote consequenties voor de omgang met het erfgoed van stad en land. Doordat het verleden in onze leefruimte vrij oproepbaar is geworden, wordt de uniciteit en authenticiteit van erfgoed serieus op de proef gesteld. Dat zien we ook vaak terug in de op het verleden geïnspireerde vormgeving van nieuwe gebouwen en landschappen. Museale presentaties, de beeldcultuur van de publieke en virtuele ruimte en *Lieux de Mémoire*, zo stelt Landsberg, zijn kunstmatige verlengstukken geworden van de persoonlijke ervaring en herinnering – een geheugenprothese ('prosthetic memory').

Zoektocht van de stad

De veranderende waardering voor de geschiedenis en het erfgoed van stad en land is echter niet alleen het resultaat van nieuwe mentaliteiten en culturele noties. Ook de dynamiek van onze fysieke leefomgeving resulteert in geheel nieuwe historische repertoires die zich in de tijd anders 'gedragen' dan het oude, duurzame erfgoed, en dat beïnvloedt uiteraard weer onze historische percepties en herinneringen. In de meeste Nederlandse regio's hebben in korte tijd niet alleen de grondgebonden landbouw en de rurale cultuur terrein moeten prijsgeven, maar ook het traditionele bedrijf dat zo

nadrukkelijk vorm gaf aan de stad. Philips, bijvoorbeeld, was niet zo maar een industrieel imperium, maar was in het Eindhoven van de vorige eeuw een bedrijf met een soort familiestructuur, dat zorg droeg voor werk en ontspanning, opleiding en sociale voorzieningen, en voor een werk – een woonplek. Na 1980 verloor het Philipsconcern geleidelijk zijn leidende positie in de internationale electrotechnische industrie. De connectie met de regio Eindhoven werd zwakker en het concern verhuisde zijn hoofdvestiging naar Amsterdam. Het is dus niet vreemd dat de regio op zoek is naar nieuwe mogelijkheden voor economische ontwikkeling, en eigenlijk naar een nieuwe sociale identiteit. Wie de website van de stad bezoekt leest dat Eindhoven zich profileert als een productieve en creatieve stad (net als alle andere Nederlandse steden overigens) die dat graag illustreert aan de hand van haar rijke industriële verleden. Bedrijfsgebouwen van Philips, woonwijken en directiewoningen, het Philipsstadion en de lichttoren, maar ook herinneringen en historische verhalen, worden daarom zorgvuldig ingezet voor marketingdoeleinden. Er wordt gezocht naar nieuwe bestemmingen voor oude bedrijfsgebouwen, en het industriële erfgoed vormt het uitgangspunt voor wandelroutes en nieuwe stedenbouwkundige concepten. In al deze gevallen worden onderdelen van de stedelijke omgeving benut als symbolisch kapitaal. Ze dragen de boodschap uit dat het zin heeft om in de regio te investeren, om je er als hoogopgeleide of ondernemer te vestigen, of er gewoonweg op bezoek te gaan om het verleden te aanschouwen. De presentatie van het erfgoed illustreert in dergelijke gevallen dat de stad op zoek is naar nieuwe ruimtegebruikers, nieuwe vormen van werkgelegenheid, en een nieuwe, 'post-industriële' identiteit. De snelheid waarmee sociaal-economische veranderingen zich in veel regio's na de Tweede Wereldoorlog

Ontwerpend omgaan met ons cultureel erfgoed: een schuinweglopende uitsparing in een flatgebouw in de Leidsche Rijn dat de loop van een Romeinse weg aangeeft (bron: gemeente Utrecht)

hebben voltrokken, hebben niet alleen een snelle opeenvolging van ruimtelijke transformaties met zich mee gebracht, maar uiteraard ook een voortgaande ‘verjonging’ van het erfgoed. Elke fundamentele transformatie produceerde weer een nieuwe voorraad gebouwen en ruimten (industrialcomplexen, bedrijventerreinen, parken, infrastructuur), die vaak al na enkele decennia weer vroegen om herbestemming en nieuwe economische en stedenbouwkundige programma’s om het ontstaan van ‘urban wastelands’ te voorkomen. Haast ‘parallel’ aan het stedelijk weefsel ontvouwt het erfgoed zich in onze tijd dus als een uitdijend web van gebouwen, sporen, *lieux de mémoire*, historische verhalen en symbolen, waarin telkens weer nieuwe objecten, plekken, herinneringen en betekenissen worden ingeweven. Soms leidt dit tot een regelrechte worsteling met erfenissen. West-Berlijn, zo stelt de Duitse historicus Rudolph, ‘weet nog steeds niet wat het is, behalve geschiedenis die voorbij is’. En hij vervolgt met de opmerking dat de stad moet zoeken naar een nieuwe status, als geen andere regio in Europa. Door de vele belangwekkende historische gebeurtenissen en cultuurverschuivingen die

zich in Berlijn hebben voorgedaan, is het verleden hier de meest voor de hand liggende bouwstof voor de verdere vormgeving van de regio. Maar voor welk verleden moet de regio nu eigenlijk blijvend een plaats inruimen? Is dat voor de bloeiperiode rond 1900, de tijd dat Duitsers en joden er nog vreedzaam samenleefden, de beladen rol van de stad in de Tweede Wereldoorlog, de tijd van wereldverbeteraars en avant-garde in de jaren ‘70 en ‘80, of de val van de muur en de Eenwording van Duitsland, of dat alles tegelijk?

Ruimterevolutie

De beperkte plaatsgebondenheid van historische ervaringen enerzijds en de snelle transformatie van historische lagen anderzijds passen bij uiteraard bij de ruimtelijke principes die ten grondslag liggen aan de mondialisering, hoewel het begrip ‘mondialisering’ hier met de nodige reserves moet worden gehanteerd en de ‘ruimtelijke principes’ ervan om een nadere toelichting vragen. Zo’n toelichting vinden we Peter Sloterdijk’s *Im Weltinnenraum des Kapitals* (2004). Zowel voor- als tegenstanders van de mondialisering menen, aldus

Sloterdijk, dat de mondialisering is gebaseerd op de zogenaamde ‘samenpersbaarheid’ van de leefruimte. Dat begrip moeten we in eerste instantie niet al te letterlijk opvatten. Het gaat immers om iets relatiefs, niet om een absolute inkrimping van de ruimte, maar om een verkorting van de afstand en een vergroting van de onderlinge bereikbaarheid van plekken. Maar misschien is dat wel iets te veel geredeneerd vanuit een ‘premoderne’ perceptie van de ruimte. In dat samenpersen van de ruimte zit haast iets programmatisch. Het brengt plekken nader tot elkaar en zorgt daarmee voor een snelle en omvangrijke verspreiding van dominante culturele en economische waarden - ook historische. Daardoor leidt het samenpersen van de ruimte ook onherroepelijk tot een *symmetrische* ruimte, waarin plekken weliswaar niet volstrekt identiek zijn, maar dan toch in sterke mate inwisselbaar en vergelijkbaar, en misschien niet volstrekt gelijkvormig, maar wel meetkundig gelijkwaardige punten. Voorstanders zien dat als een zegen, als een oplossing voor grote sociaal-economische en internationaal-politieke vraagstukken van onze tijd, tegenstanders als een bedreiging voor

het mozaïek van lokale culturen en culturele verschillen. Dat proces is echter al vroeg in gang gezet. De grote wereldreizen tijdens de Renaissance baanden de weg voor een wereldmarkt én voor de wereldwijde verspreiding van westerse culturele waarden en religieuze overtuigingen. Want met de ontdekkingsreizigers en de eerste handelaren in hun kielzog verspreidden ook de christelijke ruimtebeleving en architectuur zich snel over het aardoppervlak. De principes van deze ruimte-revolutie zijn nog steeds werkzaam, niet in de laatste plaats in het stedelijke weefsel. Daarin zijn de ruimtelijke verplaatsing en beweging immers de leidende principes zijn, en niet de plaatsgebonden activiteit en het plaatsbesef.

Het programmatische van deze 'samenpersing' kan ook worden opgevat als een synchroniseringsproject, om de woorden van Sloterdijk te gebruiken. Plekken die voorheen van elkaar werden gescheiden door een haast onoverbrugbare wereld, worden niet alleen dichterbij elkaar gebracht, maar ook de *tijdsafstand* ertussen verdampt geleidelijk. De mondialisering behelst daarom niet alleen een inkrimping van de ruimte, maar ook van de beleefde tijd. En in zo'n samengeperste wereld zijn historische verdiepingen en zichtbare tijdslagen misschien wel veel minder vanzelfsprekend dan wij denken. Die synchronisering van plekken is in zekere ook afleesbaar aan de omgang met het lokale en regionale verleden. Dat verleden wordt namelijk steeds minder ruimte gegund om op eigen voorwaarden in het landschap te kunnen voortbestaan. Het verleden houdt op *anders* en *oneigentijds* te zijn, doordat het blijkbaar overall moet worden verpakt in eigentijdse vormen en ontwikkelingen, van re-enactments en reconstructies tot architectuur en kunst, om het zo een welgedefinieerde plaats te geven in de eigentijdse regio. Daardoor gaat van alle ruimtelijke, economische en culturele transformaties waarin op een krampachtige manier gebruik wordt gemaakt

van het verleden, ook weer een vervlakende werking uit. De regio als nieuwe symmetrische ruimte dus, ondanks of misschien wel dankzij de eigentijdse vormgeving van het verleden. Daarin schuilt misschien wel het grootste gevaar van het opnieuw vorm geven aan historische plekken en identiteiten.

Deze laatste verliezen in dat proces namelijk veel van hun oorspronkelijke zeggingskracht doordat ze al te zeer worden vermengd met de vormtaal van onze eigen tijd, hoe belangrijk een op de historie geïnspireerde vormgeving ook kan zijn voor een duurzame omgang met de ruimte.

Nieuwe opgave

Wat betekent dat alles nu voor ontwerpen met geschiedenis, bijvoorbeeld in een land als Nederland waar dat tot een belangrijk beginsel van de ruimtelijke vormgeving is geworden? Allereerst dat het ruimtelijk ontwerp via een historische opgave direct ook een veel bredere *maatschappelijke* opgave is geworden. Dat vereist van de ontwerper dat hij of zij tegelijk vormgever, historicus én antropoloog is, zonder het hoofddoel van het ontwerp –het maken van een nieuwe en functionele ruimte– uit het oog te verliezen. Dat de opgave van de architect, landschapsarchitect of stedenbouwkundige tevens een brede maatschappelijke opdracht inhoudt, wil echter niet zeggen dat de taak van de ontwerper daarmee een dienende is geworden. In maatschappelijk perspectief kan of moet de ontwerper, zo leren we misschien wel van Sloterdijk, zowel constructief als kritisch aan de slag gaan met de historische dimensie van de eigentijdse leefruimte. Maar de maatschappelijke lading van de ontwerp-opgave vraagt in zekere zin ook om een nieuw soort geschiedenis. Dat is geen geschiedenis van het voltooide verleden en historische essenties, noch een geschiedenis die het experiment is van de hedendaagse herinneringscultuur. Er is behoefte aan een geschiedenis van

transformaties: een tak van de geschiedenis die zich zowel langs de theoretische als empirische weg verdiept in processen van culturele en ruimtelijke verandering, en die bereid is om van daaruit te participeren aan de ruimtelijke cultuur van de eenentwintigste eeuw.

Literatuur

- Sloterdijk, P. (2004), *Im Weltinnenraum des Kapitals. Für eine philosophische Theorie der Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Judt, T. (1998), *review of Realms of Memory (by Pierre Nora)*, in: *The New York Times Review*, volume 45, number 19, December 3, 1998

Summary

Jan Kolen is professor "heritage of the urban and rural landscape" at the Vrije Universiteit in Amsterdam. In this essay he is discussing the design approach towards our cultural heritage and the role of the urban developer, architect and landscape architect in such a process. Our society changed rapidly the last decennia and so did the attitude towards the cultural heritage. That asks for a different approach from the professionals contributing to the development of our cities and landscape. He concludes with pleading for a 'history of transformations'. That is a form of history which deepens in the processes of cultural and spatial changes. A form adapted to the needs and speed of the 21st century.